

- НО Надписи Ольвии (1917–1965) / под ред. Т. Н. Книпович, Е. И. Леви. – Л. : Наука, 1968. – 133 с.
- НЭПХ¹ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К. : Наук. думка, 1964. – 196 с.
- НЭПХ² Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. – К. : Наукова думка, 1973. – 283 с.

УДК 94(4):339.543

ВІЗАНТІЙСЬКО-БОЛГАРСЬКА ТОРГІВЛЯ У VIII – IX ст.: ЗАСОБИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ТА РЕГУЛЮВАННЯ

А. М. Домановський

(Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків)

Розглядаються такі засоби організації державного контролю й регулювання зовнішньої торгівлі Візантії з Болгарією, як спеціальні грамоти і печатки, що видавалися адміністративними органами обох країн. Стверджується, що застосування цих контрольних механізмів було вигідне для Візантійської імперії не менше, ніж для Болгарської держави. Більше того, візантійська адміністрація спочатку успішно застосувала ці засоби контролю (використовувалися раніше для контролю над торговцями-провінціалами) стосовно купців з Болгарії, а з часом поширила вдалу модель організації контролю і на торговців з Київської Русі.

Стаття посвячена рассмотрению таких средств организации государственного контроля и регулирования внешней торговли Византии с Болгарией, как специальные грамоты и печати, выдаваемые административными органами обеих стран. Утверждается, что применение этих контролирующих механизмов было выгодно для Византийской империи ничуть не меньше, чем для Болгарского государства. Более того, византийская администрация вначале успешно применила эти средства контроля, использовавшиеся ранее для контроля над торговцами-провинциалами, по отношению к купцам из Болгарии, а со временем распространила удачную модель организации контроля и на торговцев из Киевской Руси.

The article is devoted to consideration of such means of the organization of the state control and regulation of foreign trade of Byzantium with Bulgaria, as special letters and stamps, given out by administrative bodies of both countries. It is claimed, that application of these supervising mechanisms was favorable to the Byzantine Empire at all less, than for the Bulgarian state. Moreover, the Byzantine administration in the beginning has successfully applied these means of the control used earlier for the control over dealers-provincials, in relation to merchants from Bulgaria, and later has distributed successful model of the organization of the control and over dealers from the Kiev Russia.

© А. М. Домановський, 2010

Ключові слова: імперія ромеїв, візантійсько-болгарська торгівля, засоби державного контролю та регулювання, грамоти, печатки.

Вступ. Умови державного регулювання візантійсько-болгарської торгівлі та організації контролю за іноземними купцями на власній території з боку цих двох держав за доби раннього середньовіччя здавна приваблювали увагу дослідників. Це цілком закономірно, оскільки болгари, починаючи вже з часів становлення своєї держави, змогли досить швидко не лише домогтися від Імперії ромеїв рівноправ'я адміністративних структур, але й, використовуючи вигідне географічне розташування власної країни, перетворити місцеву прикордонну торгівлю з Візантією на широкий міжнародний торговельний обмін, виконуючи роль посередників між Сходом і Заходом Європи ¹.

Важливу роль у концентрації уваги науковців на цьому аспекті організації торгівлі відіграла також джерельна база, передусім збережені у творах візантійського хроніста Феофана Сповідника і його молодшого сучасника папського апокрисіарія Анастасія Бібліотекаря відомості про умови візантійсько-болгарської мирної угоди 812 р., торговельні клаузули якої повторювали положення колишнього договору, укладеного ще 716 р. між візантійським василевсом Феодосієм III (715–717) та “володарем” болгар Кермесієм (Кормісошем) ².

Саме інформація цих договорів щодо умов організації торгівлі між Візантійською імперією та Першою Болгарською державою спричинила жваве обговорення у науковій літературі, починаючи ще з відомих узагальнюючих праць з історії Болгарії, передусім знаних дослідників, таких як П. Мутафчиев, В. Златарський, М. С. Державін ³ та ін. Особливо ж плідною стала наукова дискусія з цих питань у спеціальних наукових розвідках, присвячених вивченню положень болгаро-візантійських мирних договорів VIII–IX ст., торгівлі Візантії з Болгарією та візантійській торговельно-економічній політиці у Нижньому Подунав'ї у цей час. Найважливіші з цих досліджень належать Г. Цанковій-Петковій, В. Кутікову, І. Дуйчеву, Н. Ікономідесу,

¹ Див.: Примов Б. За икономическата и политическата роля на Първата Българска държава в международните отношения на средновековна Европа // Исторически преглед. – 1961. – № 2. – С. 33–62; Икономика на България : в 6 тт. – Т. 1. Икономиката на България до Социалистическата революция / Под. ред. на Ж. Натан, В. Хаджиниколов, Л. Беров. – София, 1969 тощо.

² Theophanis Chronographia / Ex rec. C. De Boor. – Lipsiae, 1883. – Vol. 1 : Textum graecum continens. – P. 497; Anastasii Bibliothecarii historia ecclesiastica // Theophanis Chronographia. – Bonnae, 1841. – Т. 2. – P. 279–280.

³ Державин Н.С. История Болгарии. – Т. 1–2. – М.; Л., 1945; Златарски В. История на Българската държава през средните векове. – Т. 1. Първо Българско царство. – Ч. 1–2. – София, 1970–1971; Мутафчиев П. История на българския народ (681–1323) / Под ред. на В. Гюзелев. – София, 1986.

Г. Г. Литавріну, С. Б. Сорочану та іншим історикам⁴. Узагальнююче дослідження мирних договорів ранньосередньовічної Візантії з її сусідами було здійснено Д. Міллером⁵.

Постановка завдання. У цій статті спробуємо з'ясувати зміст однієї з умов болгаро-візантійських договорів, яка стосується правил організації державного контролю за міжнародною торгівлею та іноземними купцями з боку Візантії й Болгарії і не знайшла остаточного вирішення в наявній науковій літературі. Йдеться про використання адміністративними органами обох держав певних *σιγγλιτων και; σφραγιτων*, які надавали чужоземним купцям право перебувати і торгувати на території іншої країни.

Результати дослідження. Відомо, що за ранньовізантійської доби, у IV–VI ст., Імперія ромеїв укрای неохоче допускала закордонних торговців на власну територію⁶, обмежуючи здійснення торговельних операцій спеціальними контрольованими державою адміністрацією прикордонними місцями, які, услід за К. Поланьї, можна назвати “портами торгівлі” – універсальним способом організації міжнародного обміну, який передував становленню вільного ринку⁷. Це правило довелося скасувати у складній для

⁴ Цанкова-Петкова Г. Болгаро-візантійските отношения при управлението на Тервел и Кормесий // Изследования в чест на Марин С. Дринов. – София, 1960. – С. 615–627; Цанкова-Петкова Г. Болгаро-візантійските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в. // Античная древность и средние века. – 1973. – Вып. 10. – С. 167–180; Цанкова-Петкова Г. Болгаро-візантійският мирен договор от 716 г. // Сборник в чест на акад. Д. Дечев. – София, 1958. – С. 743–746; Цанкова-Петкова Г. Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановането на българската търговия с Цариград // Известия на Института за история. – 1968. – Т. 20. – С. 161–179; Кутиков В. Още по въпроса за приложението на болгаро-візантійския договор от 716 г. // Исторически преглед. – 1962. – № 3. – С. 79–84; Кутиков В. Болгаро-візантійският договор от 716 г. Правно-историческо значение // Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. – 1974. – Т. 65. – С. 69–116; Dujčev Iv. A propos du traite byzantino-bulgare de 814–815 // Studia in honorem Veselinin Beševliev. – Sofia, 1978. – P. 500–503; Oikonomides N. Tribute or Trade? The Byzantine-Bulgarian Treaty of 716 // Studia Slavico-Byzantina et Medievalia Europensia. – 1988. – Vol. 1. – P. 29–31; Литаврин Г. Г. К дискуссии о договоре 716 г. между Византией и Болгарией // Литаврин Г. Г. Византия и славяне (сборник статей). – СПб., 1999. – С. 229–236; Сорочан С. Б. О торгово-экономической политике Византии в Нижнем Подунавье в VII–X вв. // Болгарский ежегодник. – Харьков; София, 1996. – Т. 2. – С. 60–78; Penkov S. Bulgaro-Byzantine Treaties during the Early Middle Ages // Palaeobulgarica. – 1981. – Vol. 5. – № 3. – P. 41–52; Михайлов С., Хрисимов Н. Бележки за болгаро-візантійските отношения (края на VII в. – начало на VIII в.) // Българите в Северното Причерноморие. Изследования и материали. – Т. 7. – Велико Търново, 2000. – С. 253–266.

⁵ Miller D. A. Byzantine Treaties and Treaty-Making: 500–1024 A. D. // Byzantinoslavica. – 1971. – Т. 32. – Fasc. 1. – P. 56–76; див. також: Дуйчев Ив. Одна из особенностей ранневизантийских мирных договоров (IV–IX вв.) // Византийский временник. – 1959. – Т. 15. – С. 64–70.

⁶ Див. : Домановский А. Н. Государственный контроль за иноземными торговцами в пределах Византийской империи в IV–VI вв. // Россия – Крым – Балканы: диалог культур : научные доклады международной конференции (Севастополь, 6–10 сентября 2004 г.). – Екатеринбург, 2004. – С. 49–54.

⁷ Див. : Polanyi K. Ports of Trade in Early Societies // The Journal of Economic History. – 1963. – Vol. 23. – № 1. – P. 30–45; Polanyi K. The Economy as Instituted Process // Trade and Market in Early Empires. Economies in History and Theory. – New York, 1957. – P. 243–270.

імперії обставовці “темних віків”, коли візантійський уряд не зміг більше утримувати торговців-ксенів на кордонах держави й був змушений відкрити для них масовий доступ на територію країни. Саме в цьому контексті слід розглянути візантійсько-болгарські договори VIII–IX ст., які дозволили болгарським купцям здійснювати торгівлю в межах Імперії на пільгових умовах.

Першою з таких угод став договір між Візантійською імперією і Болгарією, укладений у 716 р. в умовах, коли Константинополю загрожувала облога з боку арабів. Про умови цього договору джерела згадують у зв’язку з пред’явленим візантійському уряду (812 р.) ультиматумом болгарського хана Крума. Вимоги хана передбачали відновлення угоди, укладеної між імперією і болгарами за імператора Феодосія III. За даними Феодана Сповідника, однією з основних її положень було обов’язкове надання купцям, які торгували на території обох країн-учасниць договору, спеціальних урядових дозволів на здійснення торгівлі – грамот (сигилліїв, *σιγιλλίων*) та печаток (*σφραγίδων*). У торговців, які не мали необхідних печаток, товари конфісковувалися до державної скарбниці⁸.

Угода дозволяла болгарським купцям вести торгівлю на всій території Візантії, в тому числі й у її столиці Константинополі. Візантійські торговці, в свою чергу, допускалися на територію Болгарії⁹. Щоправда, треба врахувати слушний погляд Н. Ікономідеса, який вважав, що фактично візантійсько-болгарська торгівля відбувалася переважно у прикордонному візантійському місті Месемврія під безпосереднім наглядом візантійських чиновників¹⁰. Дійсно, незважаючи на те, що договір, очевидно, передбачав можливість торгівлі на всій території обох країн, не доводиться сумніватися, що шлях більшості болгарських і візантійських торговців традиційно закінчувався на кордоні власної держави, у спеціальному пункті, де й відбувалася прикордонна торгівля. Роль такого міста найліпшим чином надається портовій

⁸ Theophanis Chronographia / Ex rec. C. De Boor. – Lipsiae, 1883. – Vol. 1: Textum graecum continens. – P. 497; Летопись византийца Феодана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феодилакта / В пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского, с предисл. О. М. Боданского. – М., 1884. – С. 366; Anastasii Bibliothecari historia ecclesiastica // Theophanis Chronographia. – Bonnae, 1841. – T. 2. – P. 280.

⁹ Златарски В. История на Българската държава през средните векове. – Т. 1. Първо Българско царство. – Ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие. – София, 1970. – С. 246; Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – СПб., 2000. – С. 136; Литаврин Г. Г. К дискуссии о договоре 716 г. между Византией и Болгарией. – С. 235 – 236.

¹⁰ Oikonomides N. Tribute or Trade? The Byzantine-Bulgarian Treaty of 716. – P. 30–31; Oikonomides N. Les marchands Byzantin des provinces (IX–XI s.) // Mercati et mercanti nell’alto Medioevo: l’Area euroasiatica e l’area mediterranea. – Spolete, 1993. – P. 641; Oikonomides N. The Role of the Byzantine State in the Economy // The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century. – Vol. 1–3. – Washington, 2002. – P. 978; поп.: Laiou A. E. Exchange and Trade, Seventh – Twelfth Centuries // The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century. – Vol. 1–3. – Washington, 2002. – P. 696, 701, 719.

Месемврія¹¹, а після захоплення міста болгарами у 812 р. й аж до X ст. – Девельт¹².

У будь-якому разі угода була вигіднішою для болгарських купців, які отримали можливість прямого доступу до багатих візантійських ринків¹³. Однак одночасно з широким допуском болгарських торговців у межі імперії договір передбачав створення механізмів контролю за іноземцями з боку візантійської адміністрації¹⁴. Такими засобами саме й стали згадані грамоти і печатки, які, за свідченнями Феофана Сповідника, мусив мати кожен купець, який відбував у закордонну подорож.

У історіографії досі немає усталеної думки щодо того, чим саме були *στυλλιστων και σφραγιστων* візантійсько-болгарських угод. В. Златарський та П. Мутафчиев вважали, що під цими термінами в жодному разі не можна вбачати письмові документи, засвідчені печатками. Науковці припускали, що Феофан згадував пломби, які ставилися на товар на ознаку здійсненої сплати митних зборів і відповідного дозволу на його вивезення за кордон¹⁵. В. Кутиков та Н. А. Соболева вважають, що в договорі йшлося, по-перше, про печатки-пломби, по-друге, – про особисті печатки купців, своєрідні посвідчення особи, які вони отримували від представників влади своєї країни¹⁶. Натомість Г. Г. Литаврін вважав, що вимога опечатувати товари пломбами могла бути поставлена тільки візантійцями. Болгари ж, які диктували умови угоди, бажали швидше політичного, ніж економічного конт-

¹¹ Див.: Панова Р. Градът с две лица: Несебър и проблемът за границата през средните векове // Минало. – 1996. – № 3. – С. 73–78; Чимбулева Я. Несебър // Вклад Болгарии в мировое культурное наследство. – София, 1989. – С. 28–36.

¹² Див.: Балболова-Иванова М. Девелт през VIII – X век // Векове. – 1991. – № 1–2. – С. 50–56; Йорданов И. Печатите на коммерцията Девелт // Поселищни проучвания. – 1992. – № 2. – С. 20–76; Йорданов И. Печатите на коммерцията Девелт. Addenda et corrigenda // Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. Международна конференция, Варна, 12–15 септември 2001 г. – Варна, 2001. – С. 230–245; Момчилов Д. В. Североизточна Тракия VII–X век // Векове. – 1995. – Кн. 2. – С. 65; Шандровская В. С. Печати коммерциантов Девельта в собрании Эрмитажа // Античная древность и средние века. – 2001. – Вып. 32. – С. 148–153.

¹³ Державин Н. С. История Болгарии. – Т. 1. Происхождение болгарского народа и образование первого болгарского государства на Балканском полуострове. – М.; Л., 1945. – С. 119; Державин Н. С. История Болгарии. – Т. 2. Болгария времени первого и второго царств (679–1393). – М.; Л., 1946. – С. 6, 364; Златарски В. История на Българската държава... – С. 246; Краткая история Болгарии. С древнейших времен до наших дней. – М., 1987. – С. 48; Оболенский Д. Византийское Содружество Наций. Шесть византийских портретов. – М., 1998. – С. 75.

¹⁴ Пор.: История на България: в 14 тт. – Т. 2. Първа Българска държава. – София, 1981. – С. 115–116; Златарски В. Пос. съч. – С. 245–246.

¹⁵ Златарски В. История на Българската държава... – С. 244–245 бел. 64; Мутафчиев П. История на българския народ (681–1323). – С. 118.

¹⁶ Кутиков В. Българо-византийский договор от 716 г. Правно-историческое значение. – С. 110–112; Соболева Н. А. Русские печати. – М., 1991. – С. 84, 86–87; Соболева Н. А. О ратификации русско-византийских договоров X в. // Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто (Москва, 19–22 апреля 1988 г. Тезисы докладов). – М., 1988. – С. 92; див.: Георгиев П. П. Византийски търговски знак-печат от X в. в Преслав // Археология. – 1989. – № 1. – С. 41–47.

ролю за ромеями, що прибували в їхню країну, і, відповідно, вимагали наявності у них засвідчених печатками письмових дозволів на торгівлю. Про інші ж печатки – пломби на товари, які підтверджували сплату мита, не могло бути й мови¹⁷. Цей висновок підтверджує текст добре знайомого з візантійськими реаліями Анастасія Бібліотекаря, який передав грецький термін σιγίλλιστον латинським “pasepta” – “посвідчення”, “приписи”¹⁸.

До певної міри компромісного погляду щодо цього дотримуються дослідники, які вважають за можливе одночасно говорити і про спеціальні засвідчені відповідними печатками письмові грамоти-посвідчення, і про печатки-пломби¹⁹. Окремо слід згадати цікаву та малоймовірну гіпотезу Д. А. Міллера, за якою письмові документи (більш складний вид посвідчень); мала надавати візантійська сторона, а печатки (менш складний вид) – болгари²⁰.

Згідно з договором 716 р. контроль за іноземними торговцями могли здійснювати обидві сторони²¹. Грамоти, які також називалися сигіліями, існували у Візантійській імперії й раніше²². Вони стосувалися підданих імперії, провінціалів, але у нових умовах візантійська адміністрація застосувала давно відому й добре апробовану схему контролю до нової категорії торговців – іноземних купців з Болгарії. Подібні дозволи, в яких зазначалося ім'я, вік та прикмети іноземного торговця, пункт відправлення (країна і народ) і призначення, перелік перевезених товарів і осіб супроводу, існували у Китаї доби Вей, Сун і Тан²³, і в середньовічній Індії. В Індії ці документи були не лише посвідченнями особи й надавали право на проїзд територією країни, але також засвідчували сплату їх власником відповід-

¹⁷ *Литаврин Г. Г.* К дискуссии о договоре 716 г. между Византией и Болгарией. – С. 234–235; пор.: *Успенский Ф. И.* Надписи староболгарские // Известия Русского Археологического института в Константинополе. – 1905. – Т. 10. – С. 219; *Сорочан С. Б.* Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Харьков, 2001. – С. 238–239.

¹⁸ *Anastasii Bibliothecari historia ecclesiastica* // *Theophanis Chronographia*. – Bonnae, 1841. – Т. 2. – Р. 279–280; див.: *Литаврин Г. Г.* К дискуссии о договоре 716 г. между Византией и Болгарией. – С. 229–236.

¹⁹ *История на България*: в 14 т. – Т. 2. *Първа Българска държава*. – София, 1981. – С. 115–116; пор.: *Икономика на България*: в 6 т. – Т. 1. – С. 82.

²⁰ *Miller D.A.* Byzantine Treaties... – P. 67 note 44; *Соболева Н. А.* Русские печати. – С. 85.

²¹ Див.: *Златарски В.* История на Българската държава... – С. 246; *Икономика на България*: в 6 т. – Т. 1. – С. 82; *История на България*: в 14 т. – Т. 2. : *Първа Българска държава*. – София, 1981. – С. 116; *Кутиков В.* Българо-византийский договор от 716 г. Правно-историческое значение. – С. 110–112; *Соболева Н. А.* Русские печати. – С. 87; *Сорочан С. Б.* Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. – С. 239.

²² *Шангин М. А.* Византийские мероприятия по охране границ // *Историк-марксист*. – 1941. – № 4. – С. 89–92.

²³ *История Востока*: в 6-ти т. – Т. 2. : *Восток в средние века*. – М., 2000. – С. 167; *Лубо-Лесниченко Е. И.* Китай на Шелковом пути (Шелк и внешние связи древнего и раннесредневекового Китая). – М., 1994. – С. 251; *Стужина Э. П.* Китайский город XI–XIII вв.: экономическая и социальная жизнь. – М., 1979. – С. 238; *Шумовский Т. А.* Арабы и море. По страницам рукописей и книг. – М., 1964. – С. 141.

них торговельних зборів і убезпечували купця від повторних платежів²⁴. Більш близька аналогія з ранньосередньовічними мусульманськими державами, у яких іноземним торговцям видавалося спеціальне гарантійне свідоцтво (*amān*), згідно з яким вони могли пересуватися територією халіфату і залишатися у межах країни від чотирьох місяців до року²⁵. Можна припускати, що й візантійські сикілли виконували подібні функції.

Цілком імовірно припущення науковців про те, що торговці повинні були мати особисті печатки, які слугували посвідченнями особи²⁶. Про те, що така “система контролюючих знаків”²⁷ дійсно застосовувалася візантійською адміністрацією для нагляду й контролю за торгівлею з болгарами, можуть свідчити знахідки свинцевих “монетоподібних” знаків, які дослідники інтерпретують як печатки, котрими забезпечували болгарських торговців²⁸. Відомі також знахідки молівдовулів ромейських торговців VII–IX ст.: кілька печаток аргіропратів, печатки вестіопрата, сирикопрата, олосоирикопрата і халкопрата²⁹. Показово, що “спеціалізація” купців, які мали печатки, пов’язана з торгівлею дорогоцінними металами, ювелірними виробами, шовком, що були вкрай важливими товарами у міжнародній торгівлі того часу. Нарешті, не виняток використання купцями конусоподібних печаток³⁰, які залишали відбиток подібно до сучасних, або перснів з круглими щитками-печатками³¹.

Можна вважати, що у системі візантійсько-болгарської угоди 716 р. печатки використовувалися не самостійно, а були “допоміжною контролюючою системою”, яка застосовувалася паралельно з видачею письмових дозволів на ведення торгівлі. Це припущення імовірніше, бо, згідно з пізнішим русько-

²⁴ *Ашрафян К. З.* Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века (проблемы экономической и социальной истории). – М., 1983. – С. 95.

²⁵ *Shboul A. M. H.* Arab Attitudes Towards Byzantium. Official, Learned, Popular // *Kathegetria: Essays presented to Joan Hussey for her 80th Birthday*. – Camberley, 1988. – P. 121.

²⁶ *Кутиков В.* Българо-византийският договор от 716 г. Правно-историческо значение. – С. 110–112; *Соболева Н. А.* О ратификации русско-византийских договоров X в. – С. 92; *Соболева Н. А.* Русские печати. – С. 84, 86–87.

²⁷ *Соболева Н. А.* Русские печати. – С. 85.

²⁸ Див. : *Бонев С.* Оловна монетовидна находка от Преслав // *Нумизматика*. – 1986. – Т. 20. – № 4. – С. 31–34; *Георгиев П. П.* Византийски търговски знак-печат от X в. в Преслав // *Археология*. – 1989. – № 1. – С. 41–47.

²⁹ *Шандровская В. С.* О нескольких находках византийских печатей в Крыму // *Материалы археологии, истории и этнографии Таврии*. – Симферополь, 2000. – Вып. 7. – С. 253–254; *Шандровская В. С.* Печати византийских торговцев VII–IX вв. // *Материалы археологии, истории и этнографии Таврии*. – Симферополь, 2003. – Вып. 10. – С. 393–398; *Šandrovskaja V.* Das Siegel eines НААККОПРАΤΗΣ aus Sudak // *Studies in Byzantine Sigillography*. – 1999. – Vol. 9. – S. 43–46.

³⁰ Див. : *Томев К.* Метални печатчета (конусовидни и пирамидални) от Първото Българско царство // *Проблеми прабългарската история и култура*. – Кн. 3. Четверта среща по прабългарска археология и история. Шумен, 17–19 септември 1996 г. – Шумен, 1996. – С. 367–397.

³¹ Пор. : *Перхавко В. Б.* Древнерусские купеческие “печати” X века // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. – 2003. – № 4 (14). – С. 54–55.

візантійським договором 944 р. особисті печатки купців з Київської Русі використовувалися поряд із грамотою, яку видавав їм князь ³².

Подібні заходи було збережено також і за болгаро-візантійськими договорами 812 (814) та 864 рр. Подібні засоби контролю були передбачені й щодо торговців Київської Русі, яким дозволялося прибувати на територію Візантії. Так, згідно з угодою 907 р., умови якої зазнали подальшого розвитку в договорах 911 та 944 рр. ³³, руські купці, які отримали право прибувати до Константинополя, мусили мати особисті срібні печатки й грамоти-посвідчення (останнє – за угодою 944 р.), які підтверджували особу й право вести міжнародну торгівлю ³⁴. Про обов'язкову наявність у торговців-русів срібних печаток відомо з договору 944 р., але з контексту зрозуміло, що ці “контролюючі знаки” застосовувалися й раніше, ймовірно, згідно з угодами 907 та 911 рр. ³⁵ Починаючи з 944 р. печатки й грамоти мали використовуватися одночасно ³⁶. У грамотах зазначалася точна кількість кораблів, відправлених князем для торгівлі у Константинополі, містилися запевнення, що вони “з миром приходять” ³⁷.

Висновки. Таким чином, дані Феофана, у порівнянні з положеннями русько-візантійських угод X ст., свідчать про обов'язкову наявність у торговців обох сторін і грамот, і печаток одночасно. Печатки й письмові дозволи на торгівлю відповідно накладали й видавали обидві сторони або одна з них (в останньому випадку це явно мали бути візантійці). При цьому значення того або іншого виду “посвідчення” в різних випадках варіювалася залежно від підданства купця, та які товари, звідки й куди він віз. Отже, Візантійська

³² Договори Руси с Византией X в. // Памятники русского права. – Вып. 1: Памятники права киевского государства / Сост. А. А. Зимин. – М., 1952. – С. 31, 37, 42; *Литаврин Г. Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – СПб., 2000. – С. 135; *Соболева Н. А.* О ратификации русско-византийских договоров X в. – С. 94; *Соболева Н. А.* Русские печати. – С. 92–93.

³³ Про можливість існування більш ранніх русько-візантійських договорів IX ст. див.: *Домановский А. Н., Домановская М. Е.* О возможности существования русско-византийских договоров в IX в. (отдельные замечания к трактовке проблемы) // *Дриновський збірник*. – Т. 1. – Харків; Софія, 2007. – С. 46–59.

³⁴ *Успенский Ф. И.* История Византийской империи: Период Македонской династии (867–1057) / Сост. Л. В. Литвинова. – М., 1997. – С. 272; *Успенский Ф. И.* Русь и Византия в X в. Речь, произнесенная 11 мая 1888 г. в торжественном собрании Одесского Славянского Благотворительного Общества в память 900-летнего юбилея крещения Руси // *Успенский Ф. И.* История Византийской империи: Период Македонской династии (867–1057) / Сост. Л. В. Литвинова. – М., 1997. – С. 515.

³⁵ Договори Руси с Византией X в. – С. 31, 37; *Приселков М. Д.* Русско-византийские отношения IX – XII вв. // *Вестник древней истории*. – 1939. – № 3. – С. 100; *Толочко П. П.* Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII–X ст. // *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. – К., 1976. – С. 8.

³⁶ *Соболева Н. А.* О ратификации русско-византийских договоров X в. – С. 94; *Соболева Н. А.* Русские печати. – С. 93.

³⁷ Договори Руси с Византией X в. – С. 31, 37; Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М., 1962. – Стлб. 48; Полное собрание русских летописей. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Стлб. 36–37.

імперія, змушена за несприятливих зовнішньополітичних умов дозволити болгарським торговцям прибувати на свою територію, не лише органічно сприйняла нову форму ведення зовнішньоторговельного обміну, але й змогла поставити її під свій контроль. Для цього було використано старі механізми нагляду, що раніше застосовувалися під час контролю за торгівлею провінціалів: видача письмових дозволів-сигіліїв та опечатування дозволених до вивезення товарів³⁸.

Усе це, зрештою, призвело до того, що державний контроль за зовнішньою торгівлею не лише не ослабився, а навіть посилювався³⁹. Іноземні торговці, які прибували на територію ромейської держави, ставилися під жорсткий контроль з боку візантійської адміністрації. Згодом практика, відпрацьована під час організації торгівлі з Болгарією, була успішно перенесена візантійцями на організацію торговельного обміну з Київською Руссю. Більш детальний аналіз та порівняння відповідних клаузул візантійсько-болгарських договорів VIII–IX ст. і русько-візантійських угод X ст. має стати важливим завданням майбутніх досліджень, виконання якого може стати корисними для розвитку як візантиністики, так і русистики та болгаристики.

³⁸ Про механізм функціонування печаток див. : Домановский А. Н. О некоторых аспектах механизма функционирования печатей византийских коммеркиариев VII–IX вв. // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной научной конференции. – К.; Судак, 2006. – Т. 2. – С. 113–117.

³⁹ Див. : Lilie R.-J. Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7 und 8. Jhd. – München, 1976. – S. 275–276; Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков : этюды рынка. Структура механизмов обмена. – С. 238–239.